

**ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ
У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Українське суспільство протягом тривалого часу зазнавало тотальної послідовної денаціоналізації, що призвело до деформації національної свідомості українців, яка, як відомо, є стрижнем будь-якої нації, її потужним внутрішнім феноменом, а позбавлений національної свідомості народ не може створити національної держави, “він може бути лише прогноєм для метрополії” [3, с. 765]. Пригадаймо, що державотворчі невдачі українців значною мірою визначалися низьким рівнем національної свідомості. У сучасних умовах культурної та політичної глобалізації, які ускладнюються синдромом постколоніального суспільства, ця проблема набуває особливої актуальності.

Визначальним чинником у формуванні національно свідомої особистості була і залишається рідна мова. Державний статус української мови й україномовна освіта покликані перешкоджати денаціоналізаційним процесам в Україні, однак російськомовний маскульт, розрив між побутовою мовою студентів і мовою навчання знецінює ефективність виховання національно свідомих громадян. Багатовимірність окресленої проблеми зумовила значний інтерес дослідників, зокрема окремі аспекти формування національно свідомої мовної особистості відображені у працях О. М. Біляєва, М. С. Вакуленко, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, Л. В. Скуратівського та ін. У нашій статті ми зосередимо увагу на виховних можливостях курсу “українська мова” для нефілологічних спеціальностей і можливих варіантів його оновлення у контексті задекларованої проблеми.

Виховання національно свідомих громадян є одним із пріоритетних напрямів Державної національної програми “Освіта” (Україна ХХІ ст.)”. Відтак одним з основних завдань чи не кожної нормативної гуманітарної і негуманітарної дисципліни, яка викладається у вищих школах України, є формування націоналістичного світогляду особистості майбутнього фахівця. Безсумнівно, що роль предмета “українська мова” є визначальною у цьому процесі, адже національна свідомість формується лише у

своєму мовно-культурному середовищі, що переконливо ілюструє нам і українська історія: мовна дискримінація неминуче зумовлювала втрату національної свідомості. Провідна роль належить мові й у державотворчих процесах, тому 2 жовтня 2003 р. постановою Кабінету Міністрів України було затверджено програму розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки, метою якої є створення належних умов для розвитку і розширення сфер функціонування української мови, виховання шанобливого ставлення до неї, формування патріотизму в громадян України [1, с. 24]. Національна свідомість, будучи феноменом історично складним, багатоплановим і неоднозначним у своїх виявах, була і залишається предметом особливого зацікавлення соціологів, етнологів, політологів. Окремі аспекти розвитку української національної свідомості відображені у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників: А. Андрущенко, В. Антоненка, О. Забужко, Ю. Римаренка, Г. Грабовича, В. Жмира, О. Мотиля, Н. Яковенко, М. Шульги та ін. Аналізуючи національну свідомість, учені застосовують різні наукові методи (еволюційно-історичний, психоаналітичний, соціологічний, структурно-функціональний, етнополітологічний та ін.), що й зумовило багатство дефініцій цього поняття. Найбільш вдалим, на наш погляд, є визначення, запропоноване І. Кресіною, яка розглядає національну свідомість як складну модернізовану цілісну систему духовних феноменів і їх утворень, що сформувались у процесі історичного розвитку нації та відображають основні засади її буття і розвою [2, с. 82]. Як будь-яка система, національна свідомість має складну структуру, основними складовими якої є національна ідентичність, історична пам'ять, національна мрія, національна ідея, національний менталітет і характер, національні психологічні комплекси тощо [2, с. 7]. Кожен елемент тісно взаємопов'язаний з іншими, однак у контексті нашої проблематики нас цікавить, передусім, перший компонент національної свідомості – національна ідентичність, тобто усвідомлення приналежності до певної (у нашому випадку – української) спільноти. В основі процесу ідентифікації лежить система ідентитетів: громадянство, територія, мова, історія. На думку львівської дослідниці О. Федик, найважливішим національним ідентифікатором є саме мова, завдяки якій “кожна нація вирізняється з-поміж інших, усвідомлюючи себе самодостатнім та самочинним

суб'єктом історії” [13, с. 62]*. Окрім ідентифікації нації у геополітичному та соціокультурному просторі, мова є також критерієм самоідентифікації нації. Причому самоідентифікація відбувається на двох рівнях: горизонтальному (об'єднує сучасників) і вертикальному (об'єднує минулі та сучасні покоління) [13, с. 66]. Крім того, високий рівень володіння рідною мовою забезпечує формування таких рис національно свідомої особистості, як мовна стійкість і почуття мовного обов'язку, що виражається у любові та вірності своїй мові [4, с. 143], а ставлення до рідної мови значною мірою визначає рівень національної свідомості. Таким чином, національна свідомість і національна мова творять своєрідну духовну формулу життя кожного народу, компоненти якої перебувають між собою у складних двосторонніх зв'язках: з одного боку, мова є результатом (адекватом) національної свідомості, з іншого – джерелом формування національної свідомості.

Л. Мацько справедливо називає вищу школу освітньою вершиною, рушієм науково-технічного прогресу, інтелектуально-культурним середовищем для зростання національної інтелігенції [5, с. 24]. Яку ж нішу в цьому процесі займає курс “українська мова”, чи реалізовано потужний націєтворчий потенціал даного предмета, адже саме у вищій школі студент має сформуватись як самодостатня національно-мовна особистість.

Дисципліна “Українська мова” у вищій школі була введена у 1992 р. й отримала назву “Ділова українська мова”. Відтоді з'явилося кілька програм і низка навчальних посібників, які окреслюють обсяг поняття “ділова мова”, а також пропонують перелік теоретичних тем і визначають сукупність практичних мовних навичок, якими повинен оволодіти майбутній фахівець. Однак така назва курсу “Ділова українська мова” звузила зміст дисципліни до основ і принципів складання та перекладу ділових паперів. З 2001 р. в окремих ВНЗ назву предмета було змінено на “Українська мова (за професійним спрямуванням)”, що вможливило вивчення документів і правил їх укладання як окремого предмета – “Діловодства”. Предметом вивчення перших програм із курсу української мови за професійним спрямуванням був офіційно-діловий стиль, відтак у розрізі саме цього

* Важливість ідентифікаційної та об'єднавчої функції мови підкреслює видатний український мовознавець і педагог О. О. Потебня: “Народна єдність полягає не в географічній єдності територій, не у державній та релігійній єдності..., тому не лише найкращою, а й єдиною ознакою, за якою ми впізнаємо народи і разом з тим єдина, нічим не замінна й обов'язкова умова існування народу є єдність мови” [10, с. 118].

функціонального стилю студенти вивчали всі теми курсу, які охоплювали традиційні та відомі їм ще зі школи розділи: лексику, фразеологію, словотвір, морфологію, синтаксис, орфографію, пунктуацію. Очевидно, такий перелік тем значною мірою дублював шкільну програму з української мови, а також утруднював реалізацію виховних завдань курсу, оскільки протягом короткого часу студенти повинні були засвоїти величезний обсяг суто лінгвістичної інформації. Тоді як майбутнім спеціалістам мова потрібна не як сукупність правил, а як дороговказ культурної взаємодії у суспільстві, про що свого часу писав автор “Граматики української мови” В. Сімович: “можна сміло сказати, що зі самої граматики ніхто ніколи ще мови не навчився й не навчиться” [11, с. 8]. Водночас у сучасній світовій мовознавчій науці наприкінці ХХ ст. відбулася переорієнтація наукових інтересів: від аналізу мови як системи до вивчення функціонування мови в цілому й у різних сферах зокрема, тобто першочерговими стають проблеми практичної реалізації мовної системи, що значною мірою відповідає потребам сучасного інформаційного суспільства і пріоритетним напрямом реформування національної освітньої системи. Відтак зміст навчальних програм з української мови для нефілологічних спеціальностей вимагав якісних і кількісних змін, а саме подолати рамки офіційно-ділового стилю, адже комунікативні контакти сучасних фахівців не обмежуються діловою сферою, а поняття “ділова мова” охоплює принаймні три сучасні стилі: офіційно-діловий, науковий й різновид розмовно-побутового – розмовно-професійний [7, с. 10]. Відтак з’явилася низка навчальних програм, у яких запропоновано якісно новий підхід до мовної підготовки майбутніх фахівців нефілологічних факультетів. Ми проаналізували такі навчальні програми: Навчальна програма з курсу “Культура наукового і ділового мовлення” (Дивослово. – 1995. – № 7. – С. 24-28); *Мацюк З. О.* Ділова українська мова: Програма курсу та плани практичних занять для студентів юридичного факультету (Львів: юридичний факультет ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 44 с.); *Бобко Л. О.* Українська мова: Програма навчальної дисципліни (Львів: ЛДФА, 2007. – 8 с.). Перевагами оновлених програм є розгляд лексичних і граматичних засобів мови у розтині чотирьох функціональних стилів; уведення тем, присвячених невербальним засобам комунікації, правилам публічного виступу, основам національного спілкування, історії розвитку української мови та її місця серед інших мов світу тощо.

На думку Л. І. Мацько, засадничою у процесі викладання української мови у ВНЗ повинна стати українознавча основа всього курсу, що навчить студентів відчувати національну специфіку мови, мовну картину, створену ментальністю українського народу [6, с. 70]. Очевидно, що зміст не кожної теми однаковою мірою уможливилює реалізацію виховних завдань курсу, зокрема формування національної свідомості. Так, вступні лекції, які розкривають теоретичні аспекти функціонування мови, розглядають розвиток нашої мови в діячності. Це дає змогу проілюструвати її давнє походження, нерозривний зв'язок із національною історією, розкрити історичну та соціальну зумовленість таких явищ, як білінгвізм, диглосія, суржик. Доречним доповненням до цієї теми можуть стати відомості про специфічні риси української мови, зокрема її фонетичну (унікальність українського звуку [u], диференційну функцію [r]), словотвірну (властиві лише українській мові суфікси -*ощі*, -*ій*), граматичну (важливість кличного відмінка у нашому мовленні) своєрідність серед інших слов'янських мов, що сприятиме подоланню відчуття мовної ущербності українців, яка послідовно формувалась у часи політичної залежності та культурної асиміляції, повернення нашій мові соціального престижу, передусім в очах самих українців.

Нового підходу вимагає вивчення питання про функціональну природу мови, розгляд якого зводиться, як правило, до аналізу комунікативної, мислетворчої, естетичної функцій, у той час як функції національної ідентифікації, духовної апеляції, моралі, духовної екзистенції посідають другорядне місце. Такий підхід формує споживацьке ставлення до мови, безвідповідальність у користуванні нею, нівелюючи мову як духове явище, що забезпечує потребу нації в духовному самоутвердженні.

У навчальних програмах з української мови укладачі оминають такі мовознавчі розділи, як етимологія та етнолінгвістика, які мають велике загальнокультурне значення. Перша вивчає походження й історію розвитку слів, друга – аналізує мову через призму духовної культури етносу. Введення до курсу основ етимології та етнолінгвістики сприятиме глибокому усвідомленню і розумінню концептуальної мовної картини світу українців, її національної своєрідності. Наприклад, можна запропонувати етимологічний аналіз національних етнонімів, топонімів, типових антропонімів, адже саме національна ономастика несе закодовану інформацію про спосіб

мислення українців; розглянути походження окремих історичних лексем, наприклад, студентам економічних ВНЗ можна запропонувати етимологізацію і тлумачення назв давніх українських грошових одиниць. Об'єктом етимологічного аналізу може стати сучасна лексика. Цікавим для студентів буде розбір молодіжного сленгу, який тривалий час розвивався на російськомовній основі, адже виживання і зміцнення комунікативної потужності нашої мови залежить також і від розвитку жаргонної лексики, крім того, функціонально-стилістичний параметр жаргонної лексики пов'язаний зі сміховою першоосновою [12, с. 11], що, своєю чергою, є важливою складовою національної культури.

Під час вивчення лексичних тем, основна увага зосереджена, як правило, на особливостях формування і функціонування термінологічної лексики, яка становитиме основу ділового словника майбутнього фахівця, відтак явища синонімії, діалектна лексика, фразеологізми вивчають оглядово або на прикладах уже згаданої термінологічної лексики, яка за своїм складом здебільшого є запозиченою. Такий підхід з огляду на брак аудиторних годин виправданий, однак поза увагою студентів залишається синонімічне багатство української мови, яке є її визначальною рисою. Професор О. Д. Пономарів слушно зауважує, що, користуючись численними синонімами, можна побудувати два тексти з однаковим змістом, де не повторюватиметься жодна з повнозначних частин мови [9, с. 57]. Таким чином, вивчення явищ синонімії не лише збагачує лексичний запас студента, а й розкриває красу і неповторність рідного слова, виробляє так зване мовне чуття, мовний смак, уміння розрізняти відтінки значень слів. Важливим елементом формування національної свідомості, на думку Л. І. Мацько, є також вивчення діалектної лексики [6, с. 70]. Розглядаючи діалектизми, можна проаналізувати походження і семантику лексем, характерних для місцевості, у якій проживають студенти; пояснити доцільність уживання діалектизмів у різних стилях мови, адже діалектизми є не лише засобом мовної індивідуалізації носія, а й джерелами, що живлять літературну мову. Однак, мабуть, найвиразніше передають дух і красу мови фразеологізми. Саме у фразеологізмах найповніше виявляється національна специфіка мови, особливості образного мислення народу, власне національне сприйняття мовної картини світу, відображені характерні особливості культури, побуту, історичного минулого українців.

Потужним джерелом формування національної свідомості та мовленнєвої культури студента є література, позаяк художнє слово апелює не лише до розуму, а й до серця, є еталонним кодом національного самовираження, а мовна підготовка у вищій школі – це засвоєння не просто лінгвістичних норм, правил, формул мовленнєвої поведінки, а й складного комплексу морально-психологічних, соціальних, інтелектуально-духовних і розумово-ментальних орієнтирів [8, с. 6]. Відтак доцільним, на наш погляд, є уведення до навчальних програм тем, присвячених мовним особливостям художнього стилю, що дало б змогу ознайомити студентів із кращими зразками передусім сучасної української літератури, адже читацький доробок студентів нефілологічних факультетів, як правило, обмежується шкільними хрестоматійними творами, у той час як кращі тексти сучасних українських авторів є джерелом “кування нових слів”, а також реанімують і реабілітують лексеми, які через ідеологічні міркування були усунуті з нашої мови.

Очевидно, що годин, виділених на “українську мову”, недостатньо (36-70 аудиторних годин), аби в повному обсязі реалізувати задекларовані мету і завдання курсу. Відтак позааудиторні заняття – обговорення творів сучасних українських авторів, святкування Дня української мови та писемності, творчі вечори з письменниками, інтернет-конференції, конкурси знавців української мови тощо – покликані частково компенсувати брак лекційних і семінарських годин.

Проблема формування національної свідомості є складним і багатограним процесом, основа якого закладається в родинному колі та доповнюється в роки навчання. Очевидно, що засвоєння академічного курсу з української мови за професійним спрямуванням не вичерпує виховні можливості мовної освіти у процесі формування національно свідомої особистості, адже мовленнєвий розвиток є перманентним процесом, на який впливають не лише спеціально організовані засоби, а й сукупність усіх інших впливів. Важливо, аби вивчення мови у вищій школі ґрунтувалося не лише на засвоєнні граматики і правописних норм, що є, безсумнівно, спрощеним і звуженим, а й на розумінні мови як національного духовного феномена й ідентифікатора. Крім того, необхідною умовою формування національно свідомої еліти є українознавча основа не лише дисципліни “українська мова”, а й усього навчання у ВНЗ. Таким чином, виховання любові до рідної землі, свого народу

повинно здійснюватися комплексно, тобто із застосуванням мережевої (міжпредметної) моделі викладання, що забезпечить повноту і цілісність даного процесу.

1. Програма розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки. Затверджено 2 жовтня 2003 р. постановою Кабінету Міністрів України // Збірник урядових нормативних актів України. – 2003. – № 4. – С. 24–34.
2. *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. – К.: ВШ, 1998. – 392 с.
3. Мала енциклопедія державознавства. – К.: “Генеза”; “Довіра”, 1996. – 942 с.
4. *Масенко Л.* Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К.: “КМ Академія”; “Просвіта”, 2004. – 163 с.
5. *Мацько Л.* Українська мова у вищій школі України // Дивослово. – 1996. – № 11. – С. 24-26.
6. *Мацько Л. І.* Українська мова: формування національної свідомості // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 67-70.
7. *Непийвода Н., Чукіна В.* Мовна підготовка у школі та вузі // Українська мова та література. – 2000. – № 5. – С. 9-11.
8. *Пасинок В. Г.* Мовна підготовка студентів як загальнопедагогічна проблема. – Харків, 1998. – 154 с.
9. *Пономарів О. Д.* Стилїстика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1992. – 248 с.
10. *Потебня О.* Мова, національність, денационалізація: статті і фрагменти / Упоряд. і вступ. стаття *Ю. Шевельова.* – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1992. – 155 с.
11. *Сімович В.* Граматика української мови. – 2-ге доп. вид. – Лейпциг, 1921. – 600 с.
12. *Ставицька Л.* Український жаргон: Словник. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
13. *Федик О.* Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів: Місіонер, 2000. – 300 с.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2007

И. Бабий

Формирование национального сознания студентов в процессе преподавания украинского языка

Рассмотрено проблему национального сознания и его сложной связи с языком, а также возможности оптимизации содержания курса “украинский язык” для нефилологических специальностей с целью воспитания национально сознательных граждан.

I. Babiy

Students' National Consciousness Formation in Ukrainian Language Teaching

The problem of the national consciousness and its complicated connection with the language, the possibilities of “Ukrainian” course

content optimization for non-philological specialities aimed at bringing up nationally conscious people are considered.

Рецензент – кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник С. М. Вдович